

Лаас Наталя
(Київ)

АНГЛОМОВНІ ПРАЦІ ПРО СТАНОВИЩЕ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ ТА ПЕРЕБУВАННЯ ПРИ ВЛАДІ М. ХРУЩОВА

Релігія в радянському суспільстві займала особливе місце. Від абсолютної релігійної нетерпимості та переслідування релігій у першій половині ХХ ст. Й. Сталін від 1943 р. перейшов до нової політики використання церкви та релігійних почуттів населення задля власних політичних цілей. Ця політика мала досить ситуативний характер, варіювала стосовно різних церков від офіційної підтримки до повної заборони. Прикладом останньої може слугувати ліквідація Української греко-католицької церкви у 1946 р. За часів М. Хрущова становище церкви погіршилося внаслідок запроваджені ним з 1959 р. антирелігійної кампанії, яка практично тривала до середини 1960-х рр.

Особливе становище церкви та релігії у СРСР зумовлювало постійний інтерес до цієї проблеми західних дослідників протягом усієї другої половини ХХ ст. В їхніх роботах чітко простежується різниця між дослідженням двох головних в Україні церков – російської православної та української греко-католицької. Перша з них вивчалася в контексті дослідження історії православ'я в СРСР у цілому, друга, навпаки, чітко позиціонувалася як українська національна церква.

Зважаючи на те, що більшість віруючих в Радянському Союзі належала до Російської православної церкви, історія її відносин з державою завжди залишалася актуальною для зарубіжних дослідників. Ще 1940 р. Джон Кертіс опублікував дослідження, в якому порушував проблему місця РПЦ у Російській імперії на початку ХХ ст.¹ В 1953 р. у продовження цієї теми він написав книжку про взаємовідносини православ'я з радянської державою в 1917–1950 рр.²

1953 р. вийшла перша документальна збірка «Перші жертви комунізму», в якій містилися основні відомості про релігійні переслідування в Україні. Книжка зажила собі популярності, і в подальших дослідженнях більшість авторів покликалися на неї як на надзвичайно важливе документальне джерело³.

Загалом, англomовна історіографія 1940–1950-х рр., попри численні радикальні події у житті української церкви, повільно на них реагувала – лише кілька досліджень з проблематики побачило світ у цей період. На нашу думку, це зумовлювалося як слабким організаційним розвитком на цьому етапі англomовної славістики та радянології у цілому, так і певною маргінальністю релігійних досліджень, для повноцінного розвитку яких бракувало і достовірних джерел, і громадської підтримки – релігійні переслідування у Радянському Союзі ще не набули значного суспільного розголосу на Заході.

На початку 1960-х рр. українські дослідники, що перебували на еміграції, випустили кілька англomовних досліджень про становище церкви в Україні. Їхні праці носили інформативно-нарисовий характер і за основну мету ставили показати жорстокі методи переслідування російськими більшовиками церкви на Україні протягом всього періоду існування радянської держави. Наприклад,

на думку Лева Мидловського, комунізм – це своєрідна псевдо-релігія, яка виключає існування інших релігійних вірувань у своїй сфері впливу. Своєрідним винятком стала лише Російська православна церква, яку більшовицькі лідери Москви вирішили використати в цілях своєї імперіалістичної політики щодо народів СРСР, у т.ч. й українського, та вільних народів інших країн. Таким чином, підсумовував автор, РПЦ стала політичним знаряддям КПРС, засобом русифікації українського народу та духовної ізоляції українського населення від Заходу⁴.

Одним з найбільш популярних питань серед дослідників релігії в Україні була оцінка ролі Російської православної церкви у процесі ліквідації Української греко-католицької церкви. Ці проблеми порушено в численних працях з історії уніатської церкви в Україні.

Наприклад, 1960 р. в журналі «Пролог» (Нью-Йорк) з'явилася стаття Івана Гриньоха «Знищення української католицької церкви у радянській державі»⁵. Перші кроки радянського режиму щодо підготовки ліквідації уніатської церкви були зроблені, як вважає автор, у 1944 р. з повторною окупацією Західної України радянським режимом. В цьому процесі головну роль відіграли три основні сили: радянський уряд, Російська православна церква на чолі з патріархом Алексієм, священники та віруючі Української греко-католицької церкви, що вели підривну діяльність, «відповідно підготовлені» переслідуваннями, терором та провокаціями. Кожній із груп дано коротку характеристику та визначено значення, яке вона відіграла у процесі ліквідації. Зокрема, автор висловив переконання в існуванні тісної співпраці між радянською адміністрацією та Російською православною церквою у справі знищення уніатів. Таким чином, він заперечував тезу про те, що православна церква була лише пасивним знаряддям у руках більшовизму. Ймовірніше російська церква просто радо скористалася нагодою врешті ліквідувати одну з українських церков, нагодою, на яку вона чекала ще за імперських часів.

Подальша історіографія цілковито підтримує запропоноване І. Гриньохом виділення трьох дійових осіб ліквідації. Однак якщо радянські управлінці за будь-яких обставин будуть оцінюватися як ініціатори ліквідації, то роль православної церкви стане предметом тривалої дискусії серед англомовних дослідників.

Новий етап у вивченні історії церкви англомовною історіографією почався з середини 1960-х рр., що було обумовлено низкою політичних та релігійних чинників. 1963 р. за активного сприяння тодішнього папи радянська влада звільнила з ув'язнення українського митрополита Йосифа Сліпого та дозволила йому виїхати до Рима. Ця подія отримала надзвичайний світовий розголос.

Іншою важливою подією, яка значною мірою вплинула на історіографію, був Другий Ватиканський Собор 1962–1965 рр. Брала участь у ньому й делегація українських католицьких єпископів, яка висувала вимоги утворення окремого Києвсько-Галицького патріархату. Все це привертало увагу громадськості, передусім з української діаспори, а також стимулювало дослідницький інтерес істориків до подій, що й зумовили постановня українського питання на Соборі⁶. Таким чином, від середини 1960-х рр. дослідження історії церкви остаточно утверджується як предмет вивчення в англомовній історіографії.

Актуальність проблеми релігії для пересічних громадян зумовило появу популярних інформативних оглядів становища церков в Україні під радянським режимом. Досить типовим прикладом останнього була брошура В. Микулина та Б. Літа. Укладена за схемою, що в майбутньому стане звичною

для такого типу видань, вона була поділена тематично наступним чином: ставлення більшовиків до релігії та свободи совісті, українська православна церква, українська католицька церква східного обряду, протестантські церкви, юдаїзм, мусульманство. Офіційні документи, у яких декларувалося толерантне ставлення більшовиків до свободи совісті, протиставлялися авторами реальним свідченням переслідувань різних релігійних спільнот у СРСР.

Ширшою проблемою становища релігії в соціалістичному суспільстві СРСР дослідники починають цікавитися у 1960-х рр. Серед таких вчених були Нікіта Струве⁷, Волтер Колаж⁸, Вільям Флетчер, Ентоні Стровер⁹ тощо. Наприклад, у збірнику за редакцією двох останніх з названих авторів представлено доповіді вчених-релігієзнавців, виголошені на міжнародному симпозіумі в Мюнхені в 1966 р. Автори вивчали православ'я, протестантизм, іслам, юдаїзм у радянському суспільстві, а також намагалися визначити, які ж цінності та моральні норми культивує ідеологія, позбавлена можливості покладатися на традиційні релігійні настанови. Прикметно, що про становище релігії в Україні автори не згадали, навіть Дмитрій Константінов та Надежда Теодоровіч, які писали про російське православ'я¹⁰. Така тенденція загалом характерна для робіт, що мали на меті охарактеризувати релігію в цілому в СРСР, зокрема й Російську православну церкву.

У 1970-х рр. інтерес до релігії у Радянському Союзі серед західних науковців дещо зріс, що, на нашу думку, було спричинено доволі значним розголосом, якого на Заході набув дисидентський рух в СРСР, й такий його складник як релігійне дисидентство. У західних країнах виникали навіть цілі наукові центри, що мали на меті окрім іншого збір даних та відомостей про діяльність переслідуваних у Радянському Союзі релігійних спільнот, архівацію тих документів та самвидавних матеріалів, що розкривають їх становище, а також сприяння дослідженням тогочасного становища релігії у країнах радянського табору. Серед таких наукових осередків слід насамперед згадати Кестон Коледж у Великій Британії, навколо якого зосереджувалися науковці-релігієзнавці з усіх західних країн, до сфери наукових зацікавлень яких входили проблеми релігії в комуністичних державах. Як згадує теперішній керівник цієї інституції Ксенія Деннен, ідея заснування цього осередку виникла 1966 р. у колі шанованих західних дослідників – Майкла Бурдо, Джона Лоуренса, Леонарда Шаніро і Пітера Редуея. Створений у 1969 р. під назвою Центр вивчення релігії та комунізму, перейменований у Кестон Коледж, інститут відразу взявся до активної наукової роботи. В 1973 р. було створено друкований орган центру, яким став журнал «Релігія в комуністичних країнах»¹¹. На його сторінках з'являлися наукові розвідки про церкву в комуністичних країнах, присвячені окрім іншого й вивченню релігії в тогочасній Україні. Серед них, наприклад, стаття Джуліана Бірча про діяльність громад ініціативників в Україні, Богдана Боцюрківа, Івана Гвата, Сергія Келегера про греко-католицьку церкву, Мирослава Татарина про ставлення Російської православної церкви до уніатів¹² тощо.

Про зростання організаційного та інституційного рівня наукових релігієзнавчих досліджень в англomовній історіографії свідчить і перелік українських архівів, бібліотек та музеїв, укладений Любомиром Винаром. Зокрема, серед установ такого спрямування він згадував Центр українських та релігієзнавчих досліджень у Чикаго під керівництвом Василя Маркуся (засновано 1973 р.) та кілька архівів та музеїв при українських церквах і парафіях США¹³.

Досить авторитетним знавцем релігійних проблем був Деніс Дан, який вивчав взаємодію католицької церкви та радянського уряду протягом широкого проміжку часу – 1940–1970-х рр. Результати своїх досліджень він виклав у двох монографіях¹⁴. Висловив автор і свої міркування щодо ліквідації Української греко-католицької церкви в Україні на сторінках журналу «Український історик»¹⁵. Зникнення уніатської церкви автор вважав однією з найтрагічніших та найпомітніших подій в недавній історії Східної Європи. Загалом, говорив автор, в історіографії склалося три пояснення можливих мотивів урядової політики щодо церкви. Передусім, це атеїзм самого Сталіна та антирелігійна ідеологія марксизму, в що вірив і сам митрополит Й. Сліпий. Інші вбачали причину в особливостях проведення зовнішньої політики СРСР, зокрема як відповідь на антиросійську політику папства під час війни. Насамкінець, це могло бути пояснене логічним продовженням Сталінового повернення до традицій, що почалося за час війни. На думку самого Д. Дана, визначальними у прийнятті рішення про знищення української церкви були не раціонально обґрунтовані мотиви, що їх описано вище, а ірраціональне прагнення Сталіна зберегти та розширити свою особисту владу. Коротко описуючи еволюцію поглядів Сталіна на релігію, автор зазначав, що в довоєнний час Сталіном переслідувалися всі без винятку релігії. За війни керівник СРСР дійшов думки, що контрольоване урядом відродження православ'я буде корисним союзником в утриманні ним влади.

1976 р. за редакції Мірослава Лабуньки та Леоніда Рудницького вийшли друком матеріали про Українську греко-католицьку церкву за 1945–1975 рр.¹⁶. Як зазначав І. Патрило, у першій частині книжки досліджено становище окремих релігій в Україні за 1940–1970-ті рр., зокрема католицької, здійснене В. Маркусем, православної – Ю. Шумовським, баптистів – М. Бурдо. У інших частинах книжки подано інформацію про діяльність української церкви в діаспорі¹⁷.

У брошурі «Радянське переслідування релігії в Україні», виданої того ж 1976 р., за словами самих видавців, описується тяжке становище патріотичного українського духовенства та мирян¹⁸. Книжечка має не науковий, а радше популяризаторський характер, про що свідчить і відсутність прізвища автора у заголовку, і відверта емоційність та нарисовість стилю опису. Однак привертає увагу, що укладачі загалом захищають не якусь окрему релігію в Україні, а виступають проти релігійних переслідувань в Радянському Союзі в цілому. Кремлівська церковна політика розумілася як постійне хитання між атаками на всі усталені релігії, церкви, клір з одного боку та спробами «радянлізувати» і використати їх для політичних цілей режиму. У книжці всі церкви постають жертвами комуністичного правління. Значну увагу автори приділяють тогочасному становищу релігії в Україні та свідченням про релігійний спротив на радянських територіях.

Друкуються у цей час й більш загальніші праці з історії релігії в СРСР у цілому. Серед таких праць збірники статей за редакції р. Маршала, р. де Джорджа та Дж. Сканлана, Б. Боцюрківа та С. Стронга¹⁹, а також монографічні дослідження Гарві Файрсайда, Герхарда Зімона, Крістель Лейн²⁰. Українська проблематика в цих працях порушена доволі побіжно, дослідники часто звертаються до неї, коли потребують наочного прикладу до перебігу тих чи інших процесів у межах всього Радянського Союзу, насамперед у випадку ілюстрації становища релігії в окремих національних республіках чи регіонах.

Українська церква не є предметом самостійного дослідження у такого типу наукових працях.

Наприклад, Герхард Зімон, характеризуючи особливості становища різних церков у СРСР в 1960–1970-х рр., згадує тут і Російську православну церкву²¹. Цікаві та влучні спостереження викладав автор щодо вивчення релігійної ситуації в СРСР у західній історіографії. Г. Зімон відзначав, що ця проблематика у 1970-ті рр. була маловідомою. Ті ж оцінки, які вже склалися, коливалися від осудження Російської православної церкви як церкви державної, консервативної в своїх ритуалах та толерованої лише за реалізацію цілей радянської зовнішньої політики, до благоговіння перед катакомбною церквою, яка, як вважав автор, насправді існує в досить обмеженому вигляді²².

Гарві Файерсайд у своєму дослідженні вивчав відносини Російської православної церкви з радянської державою. Аналізуючи урядову політику щодо православної церкви у 1943–1950-х рр., автор зокрема відзначав появу трактування, згідно якого саме православна церква мала монополію на постачання героїв від релігії до радянського пантеону. Натомість суспільне таврування у колабораціоналізмі було зарезервовано для інших, зокрема для українських уніатів, розколотих у 1945 р. під тиском Москви, чия зрада пояснювалася тісними зв'язками з Ватиканом.

На відміну від своїх попередників, Крістел Лейн зробила спробу охарактеризувати сучасне їй становище релігії в комуністичному суспільстві за допомогою соціологічних методів дослідження. На жаль, дослідниця не мала можливості зібрати оригінальні дані та працювати безпосередньо з респондентами, більшою мірою вона покладалася на опубліковані матеріали досліджень радянських соціологів, що, безперечно, дещо спрощує її роботу. Книжка зосереджувалася головним чином на динаміці релігійної сфери радянського суспільства протягом 1959–1974 рр. та виявленні тих характеристик релігій та релігійних спільнот, які, на переконання авторки, можливо помітити лише в умовах войовничо-атеїстичного суспільства.

Всі релігійні течії в СРСР дослідниця розглядала за наступними параметрами: історичні умови виникнення, соціально-демографічний розподіл та соціальний склад членів, ідеологічний та інтелектуальний потенціал, релігійні практики, повсякденне життя віруючих, моделювання їх очікувань. Використовуючи цей сам по собі досить продуктивний підхід, авторка не накладала пропоновану аналітичну структуру на українські церкви. Більше того, як окремий предмет аналізу вона їх не виділяла, навіть у тих розділах, у яких йшла мова про національні церкви в СРСР. Проте згадки про Україну та становище різних релігійних груп в Україні зустрічаються постійно, однак всі вони апелюють до України як до окремого регіону, а не національного утворення. У такому контексті охарактеризовано релігійні общини та спільноти російської православної церкви, духоборів, молокан, попівців, баптистів, ініціативників, адвентистів, п'ятидесятників тощо в Україні. Подано відомості про численність цих громад, їх статевий, віковий, національний склад, соціальний статус віруючих та ін²³.

В англомовній історіографії 1980-х рр. спостерігається справжній бум релігійних досліджень. Центральною подією, яка визначила увагу науковців до цієї проблематики, стало святкування 1000-річниці хрещення Київської Русі. Подія мала надзвичайних розголос як в Радянському Союзі, так і серед релігійних громад та громадськості Заходу і спричинила значне кількісне збільшення друкованих наукових праць та їхнє якісне розмаїття від популярних

оглядових викладів до солідних дослідницьких видань. Залежно від політичного середовища трактування цього питання передбачало різноманітні, часто кардинально протилежні оцінки, які науковці змушені були давати, зважаючи на суспільне значення цих подій.

Передусім досить чітко на наближення ювілею прореагували українські діаспорні вчені. Низка їх праць того часу була видрукувана й англійською мовою, ставши частиною англомовної історіографії. На високому науковому рівні українознавчі дослідження релігійної проблематики у зв'язку з наближенням міленіуму були організовані у Гарвардському університеті. Омелян Пріцак, відомий американський українознавець, очолив Міленіум Прожект, ініційований у цьому університеті. Цей проект задумувався О. Пріцаком як чудова нагода відсвяткувати тисячоліття хрещення шляхом презентації наукових здобутків зарубіжних українознавців. Значну організаційну та фінансову підтримку цим ініціативам надав Фонд катедр українознавства Гарвардського університету. Його представники організували видання серії «Тисячоліття християнства в Україні-Русі», у межах якої були передруковані релігієзнавчі дослідження відомих дослідників української історії²⁴. У 1984 р. Фонд навіть висловив намір надати підтримку для утримання штатної посади у Кестон Коледжі для українського дослідника, щоб напередодні міленіуму забезпечити високий рівень збору документів та наукових досліджень сучасного становища релігії в радянській Україні²⁵.

1987 р. було видано матеріали симпозіуму, присвяченого тисячоліттю хрещення України, який відбувся у Сент Пол університеті²⁶. В цьому зібранні взяли участь О. Пріцак, А. Пекар, О. Гасцький, П. Біланюк, Б. Боцюрків, М. Бурдо та ін. І хоч загалом матеріали, опубліковані в збірнику, присвячені історії української церкви до ХХ ст., проте кілька статей порушує проблему становища української церкви й у ХХ ст.

1988 р. з нагоди міленіуму було видруковано потужний збірник матеріалів «Тисячоліття українського християнства» за загальною редакцією Миколи Чіровського²⁷. В своїй статті останній подав нарис загальної історії церков в Україні, де окремо проаналізував становище православної та уніатської церков. Характеризуючи православну церкву після 1944 р., висловив досить поширену серед зарубіжних дослідників того часу думку про те, що в Україні православна церква була повністю підпорядкована московському патріархатові та перетворена у політичне знаряддя Кремля. Все це досяглося насильницькими методами: арешти та ув'язнення священників, перетворення агентів КДБ на священників, відправлення служби російською мовою, активна антирелігійна пропаганда тощо²⁸.

Володимир Микула звернув увагу читачів на той факт, що частка українських православних парафій в Російській православній церкві у повоєнних час залишалася високою, а спротив кампанії закриття церков з 1959 р. в Україні був значніший, ніж у Росії. Автор зайняв дещо жорсткішу позицію щодо московського патріархату, ніж його попередники. Зокрема, визначаючи чинники тиску на православну церкву в Україні, серед останніх він називав обструктивність радянської влади та шовіністичну позицію московських церковних ієрархів, які в інтересах імперіалістичного месіанізму «святої Русі» перешкождали розвитку української православної церкви²⁹.

З такою негативною оцінкою ролі Російської православної церкви в українському суспільстві погоджується й інший автор збірника Володимир Стойко. На його думку, не менш деструктивну роль московські ієрархи

відіграли і в справі ліквідації уніатської церкви, знищення якої було частиною більш загального плану радянської влади у боротьбі проти українського національного руху³⁰.

Тисячоліттю хрещення Русі була присвячена також конференція, організована у липні 1988 р. співробітниками Кестон Коледжу та Школи слов'янських та східноєвропейських досліджень Лондонського університету. Як зазначав у передмові до збірки матеріалів цієї конференції Джефрі Госкінг, він разом з Джейн Еліс хотіли зібрати такий колектив дослідників, які б змогли представити свої дослідження не лише з релігійних проблем Російської імперії та СРСР, якими нехтують західні дослідники і які самі по собі теж потребують особливої уваги, але також праці щодо взаємозв'язку релігії та церкви з державою та нацією³¹. Зважаючи на авторський колектив, а серед дописувачів такі імена, як: Ф. Сисин, І.-П. Хімка, Ф. Волтерс, Д. Поспеловський, р. Опенгейм, Дж. Данлоп, Б. Боцюрків та ін., думаємо, організаторам вдалося виконати своє основне завдання.

На жаль, попри кілька досліджень, пов'язаних з історією Російської православної церкви у СРСР у другій половині ХХ ст., зокрема, це статті Майкла Мірсона, Дмитрія Поспеловського, Пітера Данкана, особливості становища православної церкви в Україні цими авторами не висвітлено, що свідчить про однобокий підхід дослідників до історії православ'я у Радянському Союзі, яке вивчалось лише з погляду історії його управлінської верхівки, безвідносно до варіацій на регіональному та локальному рівнях.

Широкий популяризаторській меті слугувала вже згадувана вище серія «Тисячоліття християнства в Україні-Русі», започаткована за ініціативи Фонду катедр українознавства Гарвардського університету. Як зазначалося представниками Фонду у передмові до одного з своїх видань, життєво важливо, щоб Захід був поінформований про релігійну історію і культуру Київської Русі з української перспективи³². У межах серії, однак, передруковано кращі зразки наукової англійської продукції щодо української релігійної проблематики не лише киеворуського періоду, але й становища релігії в Україні у ХХ ст. У такий спосіб Фондом було видано якісні наукові дослідження відомих знавців релігійної проблематики як Френка Сисина, Богдана Боцюрківа, Івана Гвата, Василя Маркуся, Андрія Сороковського тощо. Наприклад, Ф. Сисин звертався до проблеми українського православ'я в СРСР до початку Другої світової війни³³, А. Сороковський писав про становище українських католиків та православних у Польщі та Чехословаччині³⁴, І. Гват порушив питання впливу політики Ватикану, зокрема папи Іоанна Павла II, на становище католицьких спільнот у СРСР³⁵. Всі ці праці заслуговують на окремий аналіз, проте для нашої проблематики найбільш цікавими видаються брошури Б. Боцюрківа та В. Маркуся³⁶.

У репринті праць Богдана Боцюрківа відтворено його статтю «Уніатська церква в радянській Україні: Конкретний приклад радянської церковної політики», що початково була надрукована у журналі «Canadian Slavonic Papers». У статті автор декларував розв'язання кількох питань: мотивація радянського керівництва у прийнятті рішення про ліквідацію уніатської церкви, залучені до цього технології, ступінь їхньої успішності, роль Російської православної церкви у цьому процесі, ширше політичне значення цих подій.

Автор проникливо та тонко зазначав, що попри заявлене ідеологічне неприйняття релігії загалом як частини суспільного устрою, на практиці більшовицький режим змушений був проводити відмінності серед різних

релігійних груп залежно від їх корисності режимові.

Оцінюючі роль Російської православної церкви у процесі ліквідації, Б. Боцюрків притримувався позиції, що православні ієрархи діяли як добровільні партнери режиму, вбачаючи в цьому унікальну можливість здійснити свою традиційну духовну і національну місію.

Підсумовуючи, автор стверджував, що радянська церковна політика, хоч як це парадоксально, була реабілітацією одного з принципів царизму, згідно якого православна віра ідентифікувалася з національністю та лояльністю до режиму³⁷.

У своїй статті «Релігія та національність: унії України», передрукованої у Гарвардській серії, Василь Маркусь зробив спробу встановити взаємозв'язок між релігійною та національною ідентичністю українців протягом широкого проміжку часу. Повністю співпадає думка автора з оцінкою Б. Боцюрківа активної ролі Російської православної церкви в ліквідації, виправданням до чого не може бути навіть те, що сама РПЦ стала мішенню радянської антирелігійної політики³⁸.

Загалом, як ми вже пересвідчилися, на хвилі підготовки та святкування тисячоліття хрещення Русі англomовною історіографією було видано багато цінних досліджень, присвячених цій події. Значна кількість робіт, видрукованих у цей час, прямо не декларували свою прив'язаність до міленіуму, однак, на нашу думку, актуалізація тематики становища церкви у СРСР у цілому і в Україні зокрема та помітне збільшення кількості досліджень з цієї проблематики слід пов'язати саме зі святкуванням тисячолітнього ювілею.

13–16 березня 1986 р. в Альбертському університеті в Канаді відбулася конференція, присвячена українському релігійному досвіду у Канаді. За матеріалами конференції було опубліковано збірник, серед авторів якого натрапляємо на прізвища О. Прицака, Д. Гоа, С. Келехера, С. Ярмуса, А. Кравчука, С. Сенік, Я. Пелікана тощо³⁹. І хоч більшість праць, представлених у цьому збірнику, торкалися питання організації церковного життя серед українців Канади, однак кілька статей охопили ширшу проблематику.

Відомий своїми дослідженнями на релігійну тематику був Расел Морозюк, автор монографій про політику церковної унії, місце Української греко-католицької церкви у взаємовідносинах між Римом і Москвою. Ще 1980 р. він видрукував цікаву статтю про антирелігійну активність в Україні⁴⁰. Інший її варіант з'явився у збірнику праць конференції за редакції Михайла Папа⁴¹.

Першу частину авторового дослідження складав аналіз ідеологічних, правових, освітніх передумов, що зумовили можливість антирелігійної діяльності в СРСР. Зокрема, автор звертав тут увагу на діалектичний матеріалізм та науковий світогляд, єдино визнаний на офіційному рівні; конституційне оформлення статусу релігії в Україні, еволюція правового визначення та розуміння свободи совісті; антирелігійну, атеїстичну освіту в школах згідно освітнього законодавства.

Власне історію антирелігійної пропаганди р. Морозюк почав з 1920-х рр. Однак ми звернемо увагу на пропонований автором аналіз цієї діяльності у повоєнний час. На його думку, після компромісу з Російською православною церквою під час війни, коли антирелігійні висловлювання порідшали, першим кроком до їх відновлення стало заснування у 1947 р. Всесоюзного товариства з поширення політичних і наукових знань, з 1963 р. відоме як товариство «Знання». Його завданням було залучення інтелігенції до антирелігійної пропаганди.

Смерть Й. Сталіна та приход до влади М. Хрущова зумовили початок нового етапу в розвитку антирелігійної пропаганди. Серед заходів, які це підтверджують, автор називав появу «клубів атеїстів», «будинків атеїзму», що координували атеїстичну пропаганду в містах і, особливо, в сільських місцевостях. Почастішали симпозиуми, конференції з питань наукового атеїзму, наприклад, Українська республіканська конференція з проблем наукового атеїзму 1959 р. у м. Києві. 1960 р. у Києві засновано журнал «Войовничий атеїст», створювалися документальні фільми та друкувалися книжки з пропагандистською метою. Найбільш ефективними методами антирелігійної пропаганди автор вважав усні: лекції, розмови, дискусії, дебати.

Підсумовуючи, р. Морозюк зазначав, що фундаментальним недоліком радянської антирелігійної пропаганди був факт, що вона була завжди «анти». Пропонуючи знищити релігію ідеологічно та інституційно, вона натомість нічого не пропонувала навзаєм. Всі спроби запровадити щось натомість, наприклад, «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961), дослідник вважав загалом невдалими.

Відомими знавцями проблеми становища релігії у СРСР в англійській історіографії були Вільям Флетчер, Джейн Еліс, Дмитрій Поспеловський, Педро Рамет, Мішель Бурдо, Деніс Дан та ін. Більшість з них протягом 1980-х рр. видала значну кількість монографічних досліджень та збірників праць, цікавих як представленим у них фактичним матеріалом, так і узагальненнями та висновками, авторськими інтерпретаціями та концепціями.

Дмитрій Поспеловський видав узагальнююче дослідження про Російську православну церкву за радянського режиму 1917–1982 рр. Як зазначав у рецензії на це видання Андрій Сороковський, дослідження Д. Поспеловського добре написано та підтвержене джерелами. Однак автор доволі критично ставився до відцентрових рухів у православ'ї, чим і зумовлена його загалом негативна оцінка спроб запровадити українську автокефалію. Водночас дуже болісно дослідник ставився до експлуатації Московського патріархату радянським режимом в політичних цілях, відтак не вітав будь-яку спільність інтересів церкви та держави, як, наприклад, у справі знищення Української греко-католицької церкви у 1946 р. А. Сороковський дійшов висновку, що, незважаючи на кілька тенденційних тверджень і дещо апологетичну фразеологію, оцінка Д. Поспеловським ліквідації Української греко-католицької церкви радянською владою і Російською православною церквою загалом адекватна⁴².

Історії Російської православної церкви присвячено дослідження Джейн Еліс, співробітниці Кестон Коледжу. Як відзначали рецензенти, авторка показала добру інформованість та розуміння українського аспекту становища РПЦ. Зокрема, з книжки стає зрозуміло, що саме українці становлять найбільшу частку православних віруючих, а Україна є оплотом православного монастирського життя. Авторка дотримувалася думки, що стосовно українців Московський патріархат слугував добровільним інструментом русифікації, яка звичайно ж викликала реакцію спротиву та обурення⁴³.

Віруючим як особливій соціальній групі у радянському суспільстві присвячено дослідження Вільяма Флетчера. Загалом авторові твердження базувалися на соціологічних дослідженнях радянських вчених релігійного сектору радянського соціуму, що, до речі, є досить характерною рисою робіт англійської історіографії, котрі в центрі уваги ставили дослідження соціального аспекту релігії. Звичайно ж автор критично підходив до радянських соціологічних праць, детально проаналізував методи збору даних та їх

подальшого опрацювання, однак, за браком можливостей здійснити самостійне соціологічне емпіричне дослідження, В. Флетчер у питанні фактичних даних все ж змушений покладатися на роботи радянських соціологів. Фундаментальна проблема, навколо якої дискутував вчений, це визначення, кого можна вважати віруючим. Оскільки не домовлено навіть щодо критеріїв визначення релігійності, це, заявляв В. Флетчер, значною мірою нівелює вже досягнуті наукові результати. Автор провів також власні підрахунки щодо можливої кількості віруючих як серед росіян, так і серед неросійських народів⁴⁴.

Відомим знавцем історії християнства був Педро Рамет. В одній із своїх статей у збірнику наукових праць він запропонував продуктивну аналітичну структуру для вивчення релігійної політики у СРСР та Східній Європі. Коли певна релігійна організація, зазначав автор, залучається до національних рухів, то стає очевидною стійка тенденція «спіритуалізувати» концепцію національної спадщини і надавати збереженню етнічної культури абсолютної цінності. За ставленням комунізму до різних церков П. Рамет виділяє три групи релігійних вірувань у радянському суспільстві: пригнічені спільноти, кооптовані групи, терпимі групи. Описуючи кооптовані групи, до яких вчений відносив православ'я, автор однак не забув згадати про розпочату проти православної церкви з 1959 р. релігійну кампанію, причини розв'язання якої, що дуже прикметно, пов'язував із зникненням зовнішньої загрози та придушенням українського та литовського повстанського рухів⁴⁵.

Своє теоретичне досліджене, щойно охарактеризоване нами вище, Педро Рамет виклав у збірнику, в якому порушено актуальні проблеми взаємодії релігії та націоналізму⁴⁶. У межах цього ж збірника як своєрідний діалог до Раметового дослідження була опублікована стаття Василя Маркуся щодо власне українських релігійних громад в СРСР, в якій автор, окрім іншого, переглянув для українського випадку і запропоновану П. Раметом класифікацію релігійних груп⁴⁷. Релігійні спільноти в Україні автор поділяв на чотири категорії: релігійні організації, контрольовані режимом, однак наділені деякими перевагами зважаючи на політичну раціональність; контрольовані та відносно обмежені у правах організації; контрольовані організації з надзвичайними обмеженнями; організації, поставлені поза законом та відкрито переслідувані. В Україні до першої категорії відноситься лише Російська православна церква. Найпершим завданням цієї церкви після війни, як вважав В. Маркус, було абсорбувати парафії УАПЦ, відновленої на короткий період 1941–1944 рр. «Стійкість націоналізму в Україні і отожднення його з уніатською церквою – гарантія безперервної корисності для режиму російської православної церкви в Україні», – писав автор⁴⁸. У цьому контексті він порушив інші важливі проблеми українського релігійного життя повоєнного часу, зокрема вплив уніатів на православ'я після їх офіційного приєднання, високий ступінь релігійності регіону Західної України, відносна терпимість до залишкових виявів уніатських ритуальних практик тощо.

У висновках автор стверджував, що на основі релігійно-національної панорами в Україні можна побудувати кілька моделей, які ґрунтуються на духовно-ідеологічних цінностях, типу організації та конкретних політичних концептах. Таких моделей нарахував чотири, та оскільки дві українські національні церкви – уніатська та УПЦ – відносяться до однієї моделі, то, доходить до доволі невтішного висновку В. Маркус, дві інших – Російська православна церква і «світський комунізм» – також демонструють наміри до співпраці, частково через практичні, частково через ідеологічні чинники⁴⁹.

Повертаючись до Педро Рамета, слід зазначити, що за його редакції вийшов ще й перший том кількатомного узагальнюючого видання «Християнство під гнітом», присвячений православ'ю⁵⁰. Основне завдання цього видання – дослідити проблему взаємовідносин церкви і держави у комуністичному світі. У цьому томі опубліковано розділ Б. Боцюрківа про Українську автокефальну православну церкву⁵¹. Історію Російської православної церкви з кінця ХІХ ст. до 1970-х рр. характеризував Філіп Волтер⁵². Зокрема, автор відзначав, що після 1948 р. відкрилося нове поле співробітництва церкви та держави – підтримка концепту «миру» як виключно радянського завдання в повоєнному світі, і в той же час таврування капіталістичних країн як воєнних підбурювачів. Звертав увагу дослідник і на таку малопомічену попередниками деталь: нова антирелігійна пропаганда 1950–1960-х рр. уже не ґрунтувалася на тому, що церква реакційна, бо остання цілком довела свій патріотизм протягом Другої світової війни, а на тому, що вона антинаукова⁵³. Попри переконливий аналіз становища Російської православної церкви у цілому, зроблений Ф. Волтером, недоліком його статті є те, що він звертав мало уваги на регіональний аспект проблеми, відтак українська проблематика у статті практично не представлена.

Окремі проблеми релігійного становища в Радянському Союзі у другій половині 1940-х – середині 1960-х рр. представлені також у збірниках наукових праць, безпосередньо не присвячених релігійній проблематиці.

Наприклад, популярний нарис сучасного становища різних релігійних груп та церков у СРСР – православ'я, ісламу, мусульманства, протестантизму тощо – пропонує Майкл Бінйон⁵⁴. Містка узагальнююча стаття Б. Боцюрківа щодо радянської релігійної політики в Україні з історичної перспективи уміщена в збірнику матеріалів конференції про російський та радянський колоніалізм за редакції Михайла Папа⁵⁵. Аналізуючи поширення православ'я на Західну Україну після Другої світової війни, автор дуже тонко охарактеризував мотиви знищення уніатської церкви. Для російської церкви духовне захоплення Західної України означало реалізацію давнього наміру залучення всіх східних слов'ян під владу Московського патріархату. Для радянської влади це було невід'ємною частиною битви проти загрозливого українського націоналістичного повстанського руху в Галичині, як і головний крок до культурної інтеграції Західної України до радянської російської імперії. Б. Боцюрків також один з небагатьох дослідників, який звернув увагу на регіональні особливості проведення хрущовської антирелігійної кампанії 1959–1964 рр. Він подав кількість закритих в Україні за цей час церков, монастирів, семінарій. Водночас автор прийшов до висновку, що офіційна політика, яка так згубно вплинула на привілейовані до цього «патріотичні» церкви, принесла несподіване полегшення забороненій Українській греко-католицькій церкві. І хоч влада продовжувала ігнорувати численні заклики до реабілітації церкви, реформування Хрущовим каральної системи дала можливість засудженим українським уніатським священикам повернутися на Західну Україну. Майже всі вони значно посилили діяльність катакомбної церкви. Хоч симпатії автора відверто на боці греко-католицької церкви, що формує дещо тенденційний погляд на Російську православну церкву, в цілому стаття є добрим прикладом виваженого та наукового підходу до актуальної проблеми.

Іншу свою статтю Б. Боцюрків присвятив проблемі взаємозв'язку між радянським сприйняттям і трактуванням національних проблем і політикою Кремля щодо релігії. Головним політичним та ідеологічним контекстом цього процесу була не лише марксистсько-ленінська ідеологія, але й, як підкреслював

автор, російський націоналізм. Більше того, саме останній – причина дилеми, яка стояла перед радянським керівництвом: балансування поміж ідеологічним неприйняттям релігії як суспільного явища та безумовною корисністю Московського патріархату як знаряддя русифікації та імперської інтеграції українців. Автор запропонував на розсуд читачів різні моделі взаємодії релігії та національності, на основі яких сформував класифікацію інституційно представлених у радянському суспільстві церков: імперська церква (російська православна церква), національні церкви (у т. ч. українська уніатська церква), традиційні місцеві секти, міжнаціональні релігії, етнічно-релігійна діаспора, сучасні космополітичні секти (більше половини членів яких проживають в Україні)⁵⁶.

1990-ті рр. характеризуються послабленням інтересу до проблем становища релігії в СРСР. Відчутно поменшує кількість присвячених цій проблемі наукових робіт у англomовній історіографії, і це зважаючи на той факт, що доступ до оригінальних джерел з розпадом СРСР значно полегшився. На нашу думку, це пов'язано було з кількома факторами. По-перше, зі зникненням радянського режиму зникла гострота проблеми релігійного дисидентства. Церква перестала бути переслідуваною інституцією у новопосталих на терені колишнього СРСР країнах, навпаки, вона зайняла відчутне місце у процесі активного державотворення 1990-х рр. Відповідно зникла актуальність вивчення питання і про витоки та природу взаємовідносин церкви та тоталітарної держави. Перед дослідниками постала необхідність вивчення перспектив вільного розвитку церковних інституцій у країнах Східної Європи, зокрема й в Україні, що пояснює їх інтерес до сьогодення. Іншим важливим фактором було те, що, незважаючи на розсекречені джерела, ініціатива їхнього нагального дослідження перейшла до національних історіографій, у т. ч. самостійної української історичної науки. Відтоді саме українським дослідникам належить першість у розкритті нових фактів та їх інтерпретації, узагальнення проблем історії релігії в Україні в другій половині 1940-х – середини 1960-х рр. На користь нашої думки свідчить також той факт, що серед прізвищ тих дослідників, які все ж продовжували друкувати цінні історичні дослідження з проблем релігії в СРСР і в 1990-х рр., не знаходимо практично жодного нового імені – фахівцями у цій сфері продовжують залишатися ті вчені, які здобули свій фах і обрали спеціалізацію ще до 1990-х рр.: Б. Боцюрків, М. Бурдо, Ф. Сисин, С. Келегер, Дж. Еліс та ін.

Одним з найновіших досліджень англomовної історіографії щодо проблеми історії української церкви є спільна монографія Сергія Плохія та Френка Сисина «Релігія та нація в модерній Україні», яка вийшла друком у 2003 р.⁵⁷ Єдиною статтею у монографії, у якій розглядається повоєнне становище Російської православної церкви в Україні, є дослідження Френка Сисина⁵⁸. Однак, що дуже прикметно і знову ж свідчить не на користь сучасній англomовній історіографії досліджуваної нами проблеми, що це найстаріший за часом написання розділ з монографії, який у першому варіанті був виконаний автором ще у 1983 р. Як відзначають рецензенти, дослідження Ф. Сисина має доволі дискусійний характер. Історик цілком погоджувався з своїми попередниками щодо визначальної частки українців серед віруючих Російської православної церкви у повоєнний період, а також з оцінкою діяльності російського православ'я в Україні як знаряддя русифікації українців. Водночас автор наголошував на тому, що в середовищі православного кліру в Україні збільшувалася критична маса тих священиків, які були при першій ліпшій нагоді повернутися до уніатської

віри, що змушувало радянську владу балансувати у своїй політиці стосовно церкви.

Підводячи підсумок нашого аналізу вивчення проблем релігії та церкви в Україні другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. в англomовній історіографії, слід визнати, що історична наука англomовних країн спромоглася сформулювати кілька проблемних напрямків у дослідженні релігійного питання у СРСР. Один з них пов'язаний з існуванням «мартирологічної» історіографії, засновниками якої були переважно вчені українського походження, і у межах якої вивчалася історія Української греко-католицької церкви як церкви мучеників за віру і патріотів українського народу, пригноблених сталінською терористичною машиною. Інший напрямок стосується дослідження становища Російської православної церкви в СРСР, яка розглядалася англomовними вченими з подвійної перспективи: з одного боку – як союзника держави у духовному контролі над суспільством, з іншого – жертви радянського тоталітарного режиму, чий віруючий повсякчас наражалися на суспільний осуд та маргіналізацію. На даному етапі розвитку англomовної історіографії вивчення становища релігії та церкви у СРСР до певної міри втратило свою актуальність, що зумовило нівелювання попереднього рівня досліджень цієї проблем історії Російської православної церкви.

Анотація

У статті проаналізовано етапи дослідження англomовною історіографією другої половини XX – початку XXI ст. проблеми впливу Російської православної церкви на події в Україні другої половини 1940-х – середини 1960-х рр. Особливу увагу звернено на роль Московського патріархату в справі ліквідації Української греко-католицької церкви, а також визначено двозначність становища самої РПЦ як інституції, що не відповідала більшовицькому канону суспільного устрою.

Annotation

In this article the English-language historiography on the role of the Russian Orthodox Church in the second half of the XXth century's Ukraine is analyzed. Special attention is given to the function of the Moscow Patriarchate in the case of liquidation the Ukrainian Catholic Church. The author also discusses the ambivalent position of the Russian Orthodox Church as an institution not fitted the Bolshevik social structure canon.

Рецензент: Даниленко В.М. – д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України.

¹ Curtiss J. Sh. Church and state in Russia – The last years of the Empire, 1900–1917. – New York: Columbia University Press, 1940.

² Curtiss J. Sh. Russian church and the Soviet state, 1917–1950. – Boston: Little, Brown and Co., 1953.

³ First victims of Communism: White book on the religious persecution in Ukraine. – Rome: Analecta OSBM, 1953. Описано за: *Wynar B. S.* Ukraine: A bibliographical guide to English language publications. – Englewood, Colo., 1990. – P. 355.

⁴ *Mydlowsky L.* Bolshevik persecution of religion and church in Ukraine, 1917–1957: Informative outline. – London: Ukrainian Publishers Ltd., 1962. – P. 3, 13–20, 22–25.

- ⁵ *Hrynioch I.* The destruction of the Ukrainian Catholic church in the Soviet state // Prologue. – 1960. – Vol. 4, no. 1/2. – P. 7–51.
- ⁶ Про участь делегації Української греко-католицької церкви в Другому Ватиканському Соборі, як і про Собор в цілому, докладніше див.: *Dushnyk W.* The Ukrainian-Rite Catholic church at the Ecumenical Council, 1962–1965: A collection of articles, book reviews, editorials, reports, and commentaries with special emphasis on Ukrainian-Rite and other Eastern churches. – New York, Winnipeg, Paris: Shevchenko Scientific Society, Inc., USA, 1967. Ця проблема породила досить значну історіографію на Заході, особливо в середовищі української діаспори. Серед англійських досліджень див., наприклад: *Chubaty N.* Ukrainian (Ruthenian) Rite church after Vatican Council II: Reprint from The Ukrainian Review, no. 4, 1969. – London: Association of Ukrainian in Great Britain, Ltd., 1970. P. 49–58; Documents and comments related to the struggle for the patriarchal rights of the Ukrainian Catholic church / Ed. and coll. by I. Dmytriw. – London: Central Committee for a Ukrainian Catholic Patriarchate (G. B.), 1976.
- ⁷ *Struve N.* Christians in contemporary Russia. – New York, 1967.
- ⁸ *Kolasz W.* Religion in the Soviet Union. – London: McMillan and Co., 1961. Описано за: *Патрило І.* Джерела і бібліографія історії української церкви. – Т. 1. – Рим: PP. Balisiani, 1975. – С. 221.
- ⁹ Religion and the search for new ideals in the USSR / Ed. by W. C. Fletcher, A. J. Strover. – New York, London, Washington: Frederick A. Praeger, Publishers, 1967.
- ¹⁰ *Konstantinov D.* Orthodoxy and the younger generation in the USSR // Religion and the search for new ideals in the USSR. – P. 24–34; *Teodorovich N.* The rejuvenation of the Russian Orthodox Clergy // Ibid. – P. 35–43.
- ¹¹ *Деннен К.* Институт Кестон и защита преследуемых христиан в доперестроечную эпоху (<<http://www.keston.org.uk/lectures/sound/tabak.htm>> 06.02.2008).
- ¹² *Birch J.* The “Initsiativniki” of the Ukraine // Religion in Communist lands. – 1975. – Vol. 3, no. 6. – P. 20–24; *Vociurkiw B.* The Catacomb church: Ukrainian Greek Catholics in the USSR // Ibid. – 1977. – Vol. 5, no. 1. – P. 4–11; *Hvat I.* The Moscow Patriarchate and the liquidation of the Eastern-rite Catholic church in Ukraine // Ibid. – 1985. – Vol. 13, no. 2. – P. 182–188; *Keleher S.* Out of the catacombs: The Greek Catholic church in Ukraine // Ibid. – 1991. – Vol. 19, no. 3–4. – P. 251–270; *Tataryn M.* Russian Orthodox attitudes towards the Ukrainian Catholic church // Ibid. – 1989. – Vol. 17, no. 4. – P. 313–331 (<http://www.keston.org.uk/archive/rcl/rcl_a_h_author.shtml> 06.02.2008; <http://www.keston.org.uk/archive/rcl/rcl_i_q_author.shtml> 06.02.2008; <http://www.keston.org.uk/archive/rcl/rcl_r_z_author.shtml> 06.02.2008).
- ¹³ *Wynar L.* Preservation of the cultural heritage: Ukrainian archives, libraries and museums in the United States // Ethnic Forum. – 1995. – Vol. 15, no. 1–2. – P. 78–107.
- ¹⁴ *Dunn D.* The Catholic Church and the Soviet government, 1939–1949. – Boulder, Colo.; New York: Columbia University Press, 1977. Описано за: *Патрило І.* Джерела і бібліографія історії української церкви. – Т. 2. – Рим: PP. Balisiani, 1988. – С. 172; *Dunn D.* Detente and Papal-Communist relations, 1962–1978. – Boulder, Colo.: Westview Press, 1979.
- ¹⁵ *Dunn D.* The disappearance of the Ukrainian Uniate church: How and Why? // Український історик. – 1972. – Vol. 9, no. 1–2. – p. 57–65.
- ¹⁶ The Ukrainian Catholic church, 1945–1975: A symposium / Eds. by M. Labunka, L. Rudnytsky. – Philadelphia: St. Sophia Religious Association of Ukrainian Catholics, 1976. Описано за: *Патрило І.* Джерела і бібліографія історії української церкви. – Т. 2. – С. 174.
- ¹⁷ *Патрило І.* Джерела і бібліографія історії української церкви. – Т. 2. – С. 174–175.
- ¹⁸ Soviet persecution of religion in Ukraine. – Toronto: World Congress of Free Ukrainians, 1976.
- ¹⁹ Aspects of religion in the Soviet Union, 1917–1967 / Ed. by R. Marshall. – Chicago: The University of Chicago Press, 1971; Marxism and religion in Eastern Europe / Eds. by R. de George, J. Scanlan. – Boston: D. Reidel Publ. Co., 1976. Описано за: *Wynar B. S.* Ukraine: A bibliographical guide to English language publications. – p. 355–356. Religion and atheism in the USSR and Eastern Europe / Eds. by B. Vociurkiw, S. Strong. – London: Macmillan and Co., Ltd., 1975.
- ²⁰ *Fireside H.* Icon and swastika: The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet control. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971; *Simon G.* Church, state and opposition in the USSR. – London: C. Hurst and Co., 1974; *Lane Ch.* Christian religion in the Soviet Union: A sociological study. – London: George Allen and Unwin Ltd., 1978.
- ²¹ *Simon G.* Church, state and opposition in the USSR. – p. 138.
- ²² Ibid. – p. vii.
- ²³ Див., наприклад, наступні сторінки: *Lane Ch.* Christian religion in the Soviet Union: A sociological study. – p. 46–51, 89, 100, 105–106, 115, 149, 151–153, 168, 173, 177 та ін.
- ²⁴ *Grabowicz G.* Introduction // Harvard Ukrainian Studies. – Special issue: Ukrainian church history in tribute to Bohdan R. Vociurkiw. – 2002–2003 [published 2007]. – Vol. 26, no. 1–4. – P. 9–11.

- ²⁵ *Hvat I.* The catacomb Ukrainian catholic church and Pope John Paul II. – Cambridge, MA: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984. – p. i.
- ²⁶ Millennium of Christianity in Ukraine: A symposium. – Ottawa: Saint Paul University, 1987.
- ²⁷ The millennium of Ukrainian Christianity. – New York: Philosophical Library, 1988.
- ²⁸ *Chirovsky N.* The development of the Christian church in Ukraine from an historical perspective // The millennium of Ukrainian Christianity. – P. 37–85.
- ²⁹ *Mykula V.* The Ukrainian churches under Soviet domination // Ibid. – P. 147–181.
- ³⁰ *Stojko V.* The Ukrainian Catholic church in the catacombs // Ibid. – P. 182, 184.
- ³¹ Church, nation and state in Russia and Ukraine / Ed. by G. Hosking. – Edmonton: CIUS Press, 1990. – P. viii–xi.
- ³² *Bociurkiw B.* Ukrainian churches under Soviet rule: Two case studies. – Cambridge, MA: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984. – p. i.
- ³³ *Syryn F.* The Ukrainian Orthodox question in the USSR. – Cambridge, MA: Ukrainian studies fund Harvard University, 1987. Описано за: *Патруло І.* Джерела і бібліографія історії української церкви. – Т. 3. – Рим: PP. Balisiani, 1995. – С. 195.
- ³⁴ *Sorokowski A.* Ukrainian Catholics and Orthodox in Poland and Czechoslovakia. – Cambridge, MA: Ukrainian studies fund Harvard University, 1988.
- ³⁵ *Hvat I.* The catacomb Ukrainian catholic church and Pope John Paul II. – Cambridge, MA: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984.
- ³⁶ *Bociurkiw B.* Ukrainian churches under Soviet rule: Two case studies. – Cambridge, MA: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984; *Markus V.* Religion and nationalism in Soviet Ukraine after 1945. – Cambridge, MA: Ukrainian studies fund Harvard University, 1985.
- ³⁷ *Bociurkiw B.* Ukrainian churches under Soviet rule: Two case studies. – p. 90–112.
- ³⁸ *Markus V.* Religion and nationalism in Soviet Ukraine after 1945. – p. 101–122.
- ³⁹ The Ukrainian religious experience: Tradition and the cultural context / Ed. by D. Goa. – Edmonton: CIUS Press, 1989.
- ⁴⁰ *Moroziuk R.* Antireligious activity in Ukraine // The Ukrainian Quarterly. – 1980. – Vol. 36, no. 1. – P. 48–64.
- ⁴¹ *Moroziuk R.* Antireligious propaganda in Ukraine // Russian empire: Some aspects of Tsarists and Soviet colonial practices / Ed. by M. Pap. – Cleveland: Institute for Soviet and East European Studies, John Carroll University and Ukrainian Historical Association, Inc., 1985. – P. 113–129.
- ⁴² *Sorokowski A.* [Review of] Dmitry Pospelovsky, The Russian church under the Soviet regime, 1917–1982. Preface by John Meyendorff. – Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984, 2 vols. 535 pp. // Journal of Ukrainian Studies. – 1987. – Vol. 12, no. 1. – P. 92–95.
- ⁴³ *Sorokowski A.* [Review of] The Russian Orthodox church: A contemporary history. By Jane Ellis. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1986. 531 pp. // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. 14, no. 1–2. – P. 212–213.
- ⁴⁴ *Sorokowski A.* [Review of] Soviet believers: The religious sector of the population. By William C. Fletcher. Lawrence, Kansas: The Regents Press, 1981. 259 pp. // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. 8, no. 3–4. – P. 524–526.
- ⁴⁵ *Ramet P.* The interplay of religious policy and nationalities policy in the Soviet Union and Eastern Europe // Religion and nationalism in Soviet and East European politics / Ed. by P. Ramet. – Durham, N. C.: Duke University Press, 1984. – P. 3–30.
- ⁴⁶ Religion and nationalism in Soviet and East European politics / Ed. by P. Ramet. – Durham, N. C.: Duke University Press, 1984. Рецензію на цю книжку див.: *Sorokowski A.* Religion and nationalism in Soviet and East European politics. Ed. by P. Ramet. Durham, North Carolina: Duke University Press, 1984. 282 pp. // Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol. 10, no. 1–2. – P. 267–268.
- ⁴⁷ *Markus V.* Religion and nationalism in Ukraine // Religion and nationalism in Soviet and East European politics. – P. 60–81.
- ⁴⁸ Ibid. – P. 64.
- ⁴⁹ Ibid. – P. 79–81.
- ⁵⁰ Christianity under stress / Ed. by P. Ramet. – Vol. 1. Eastern Christianity and politics in the twenties century. – Durham, London: Duke University Press, 1988.
- ⁵¹ *Bociurkiw B.* The Ukrainian Autocephalous Orthodox church // Christianity under stress. – Vol. 1. – P. 309–319.
- ⁵² *Walter P.* The Russian Orthodox Church // Ibid. – P. 61–91.
- ⁵³ Ibid. – P. 78–82.
- ⁵⁴ *Binyon M.* Religion under state control // *Item.* Life in Russia. – New York: Pantheon Books, 1983. – P. 225–248.

⁵⁵ *Bociurkiw B.* Soviet religious policy in Ukraine in historical perspective // Russian empire: Some aspects of Tsarists and Soviet colonial practices. – P. 95–111.

⁵⁶ *Bociurkiw B.* Nationalities and Soviet religious policies // The nationalities factor in the Soviet politics and society / Eds. by L. Hajda, M. Beissinger. – Boulder: Westview Press, 1990. – P. 148–174.

⁵⁷ *Ploky S., Sysyn F.* Religion and nation in modern Ukraine. – Edmonton, Toronto: CIUS Press, 2003. Рецензії на це видання див.: Europe-Asia Studies. – 2005. – Vol. 57, no. 1. – P. 163–165; Harvard Ukrainian Studies. – 2001 [published 2005]. – Vol. 25, no. 3–4. – P. 300–304.

⁵⁸ *Sysyn F.* The Ukrainian Orthodox question in the USSR // *Ploky S., Sysyn F.* Religion and nation in modern Ukraine. – P. 74–87.